

Roman Mnich

ORCID: 0000-0003-3384-2821

Uniwersytet Warszawski

Wydział Lingwistyki Stosowanej

Jan Amos Komeński i Ukraina (próba podsumowania badań oraz bibliografia)

John Amos Comenius and Ukraine
(attempt to summarise research and bibliography)

DOI: 10.34739/szk.2023.10.08

Streszczenie: Celem artykułu jest przedstawienie najważniejszych aspektów tematu „Jan Amos Komeński versus Ukraina” na przestrzeni czterech wieków: od czasów Bogdana Chmielnickiego do początku wojny rosyjsko-ukraińskiej w roku 2022. W takim kontekście historycznym zostały uwzględnione współczesne dyskursy naukowe, bezpośrednio związane z problemem stosunku Komeńskiego do kozaków zaporoskich oraz ukraińskiej recepcji tekstów i idei wielkiego czeskiego teologa i pedagoga. Drugą część artykułu stanowi bibliografia niezbędnych dla badaczy najważniejszych pozycji podzielona na pięć części: 1) pozycje źródłowe, 2) podstawowe badania ogólne, dotyczące tematu, 3) tłumaczenia tekstów Komeńskiego na język ukraiński, 4) monografie autorów ukraińskich dotyczące życia i twórczości Komeńskiego, 5) wykaz najważniejszych pozycji w czasopiśmie oraz pracach zbiorowych.

Słowa kluczowe: Jan Amos Komeński, komeniologia, Ukraina, recepcja, historia Ukrainy

Abstract: The article presents a comprehensive overview of the key aspects of the theme 'John Amos Comenius versus Ukraine' over four centuries, from the era of Bohdan Khmelnytsky to the onset of the Russo-Ukrainian war in 2022. In this historical context, the article considers contemporary scholarly discourses directly related to the issue of Comenius' attitude towards the Zaporozhian Cossacks and the Ukrainian reception of the texts and ideas of the great Czech theologian and pedagogue. The second part of the article presents a bibliography of key items that are essential for researchers, divided into five sections: 1) primary sources, 2) secondary sources, 3) Comenius' works in Ukrainian, 4) monographs by Ukrainian authors about Comenius, 5) studies on selected topics by Ukrainian authors.

Keywords: Comenius, Comenius studies, Ukraine, reception, history of Ukraine

Artykuł ten dedykuję Pani Profesor Barbarze Sitarskiej, założycielce i wieloletniej Redaktorze czasopisma „Siedleckie Zeszyty Komieniologiczne, seria pedagogika” z ogromną wdzięcznością za długie lata współpracy komieniologicznej, organizowanie międzynarodowych seminariów, poświęconych życiu i twórczości Jana Amosa Komeńskiego oraz wspólne redagowanie serii „Studia Comeniana Sedlcensia”.

Celem tekstu jest przedstawienie najważniejszych wątków zaznaczonego w tytule oraz bardzo skomplikowanego we współczesnych dyskusjach naukowych tematu – „Jan Amos Komeński versus Ukraina”. Najważniejsze pozycje bibliograficzne dotyczące tego tematu i niezbędne dla badaczy podane są na końcu tego tekstu. Proponowana przeze mnie bibliografia została podzielona na pięć części: 1) pozycje źródłowe, 2) podstawowe badania ogólne, dotyczące tematu, 3) tłumaczenia tekstów Komeńskiego na język ukraiński, 4) monografie autorów ukraińskich dotyczące życia i twórczości Komeńskiego, 5) wykaz najważniejszych pozycji w czasopiśmie oraz pracach zbiorowych.

Temat „Komeński i Ukraina” jest wielowymiarowy i zawiera aspekty polityczne, teologiczne, ekumeniczne, literackie oraz pedagogiczne. Warto również zauważyć, że w dzisiejszych czasach wojny rosyjsko-ukraińskiej zwrócenie się badaczy do dyskursów komeńskich w historii Ukrainy ma wymiar szczególny. Musimy przecież pamiętać o ogromnym zainteresowaniu ze strony Komeńskiego sprawami wojny kozackiej w Rzeczypospolitej XVII wieku pod dowództwem Bogdana Chmielnickiego (1596-1657) oraz zawartego w 1654 roku sojuszu Chmielnickiego z Rosją. Daleko idącą konsekwencją historyczną tego sojuszu jest dzisiejsza wojna rosyjsko-ukraińska. Rzecz jasna, iż w przedstawionym kontekście XVII wieku zagadnienie „Komeński i Ukraina” jest ściśle połączone z problemem związków Komeńskiego z Polską oraz Rosją, częściowo też z Węgrami, ponieważ zarówno Komeński, jak i Chmielnicki mieli dobre kontakty z księciem Siedmiogrodu Jerzym Rakoczym II (1621-1660). Komeński na zaproszenie Rakoczego w latach 1650-1654 przebywał w Siedmiogrodzie, w tym czasie napisał swoje arcydzieło *Orbis sensualium pictus*, pracował nad sprawami reformy szkoły w Sárospataku, kontynuował pisanie swoich podręczników. Natomiast z Chmielnickim, który prowadził dość skomplikowaną politykę zewnętrzną, książę siedmiogrodzki zawierał traktaty wieczystej przyjaźni, rezygnował z nich, korespondował w sprawach politycznych.

Mimo że w XVII wieku Ukraińcy nie mieli własnego państwa, w świadomości oraz umyśle Komeńskiego, w jego tekstach, a przede wszystkim w listach Ukraina istniała jako odrębne terytorium geopolityczne, związane z kozakami zaporoskimi i Bohdanem Chmielnickim. Wzmianki na temat kozaków zaporoskich oraz nazwisko Chmielnickiego jako ich dowódcy dość często figurują w listach czeskiego myśliciela, po raz pierwszy zebranych i wydanych w roku 1892 przez wybitnego czeskiego filologa

Adolfa Paterę (1836-1912). W korespondencji Komeńskiego Ukraina, polityka kozaków i Chmielnickiego wymieniane są przede wszystkim w kontekście jego własnych idei politycznych i teologicznych (Patera, 1892, s. 170, 178, 179, 183, 185). W swoich listach do znajomych polityków Komeński, oceniając sytuację wojny kozackiej, wspomina też Polskę: „Polonia nostra tota bellis ardet, fumat, crepitate, dissilit. Tacebo de remotioribus oris, Lithuania et Ukraina” („Cała nasza Polska płonie wojnami, dymi, trzeszczy i rozpada się. Będę milczeć na temat [terenów] bardziej odległych, Litwy i Ukrainy”; Patera, 1892, s. 179). Warto podkreślić, że Komeński postrzegał powstanie pod dowództwem Chmielnickiego przede wszystkim jako walkę prawosławnych Kozaków z katolickimi Polakami. Na początku wojny Chmielnickiego z Polską Komeński bronił interesów Polski i był jej wierny, krajowi, który udzielił mu schronienia po ucieczce z Czech. Jednak po przystąpieniu Szwecji do wojny z Polską Komeński zaczął traktować Szwedów jako sojuszników w walce z katolicką Polską (Fedenko, 1932). Ten sposób działania, rekonstruowany na podstawie korespondencji Komeńskiego z lat 1655-1670, polski publicysta i polityk Jędrzej Giertych (1903-1992) interpretował jako międzynarodowy spisek przeciwko Polsce, co oczywiście jest stwierdzeniem bardzo dyskusyjnym (antykatolicką postawę Komeńskiego Giertych potraktował jako antypolską, co na czasy Rzeczypospolitej XVII wieku zupełnie nie odpowiadało rzeczywistości). Pomimo licznych odniesień ukraińskich naukowców do korespondencji Komeńskiego z okresu wojen kozackich (Jarosław Isajewicz, Mykoła Dadenkov, Jewhen Aletiano-Popiwskyj) kwestia relacji Komeńskiego z kancelarią Chmielnickiego (problem ewentualnej korespondencji czeskiego myśliciela z dowódcą kozaków zaporoskich) pozostaje bez odpowiedzi i oczekuje na dalsze badania. Niektórzy ukraińscy historycy przypisują Komeńskiemu rolę dyplomatycznego pośrednika między Oliverem Cromwellem a Bohdanem Chmielnickim, aczkolwiek nie ma na to dowodów bezpośrednich we współczesnych badaniach archiwalnych. W kontekście naszego tematu i postaci Bogdana Chmielnickiego warto jednak wspomnieć, że jeden z potomków Chmielnickiego – Iwan Chmielnicki (1742-1794), pisarz, filozof i przyjaciel Katarzyny Wielkiej, przetłumaczył w 1773 roku część *Orbis pictus* (*Orbis visibilis*) Komeńskiego z języka niemieckiego na język rosyjski.

Dzieła Komeńskiego oraz jego koncepcje pedagogiczne były dobrze znane w Ukrainie w XVII i XVIII wieku. Książki czeskiego teologa były częścią prywatnych księgozbiorów takich ukraińskich intelektualistów jak Teo-

fan Prokopowicz (Czyżewski, 1970), dzieła Komeńskiego były też zalecane jako lektury obowiązkowe studentom filozofii w Akademii Kijowsko-Mohylańskiej (Chyżniak, Mankiowski, 2003, s. 83, 124). Dla badaczy ukraińskich tematem szczególnym jest dyskusja na temat bezpośredniego wpływu szkół Bractwa Ukraińskiego z końca XVI – początku XVII wieku na nową koncepcję szkoły Komeńskiego (Medynsky, 1958). W kontekście tej dyskusji warto wymienić nazwisko wybitnego pedagoga radzieckiego Jewgenija Medynskiego (1885-1957), który w roku 1954 opublikował w Moskwie monografię, poświęconą historii szkół brackich w Ukrainie i na Białorusi w XVI-XVII wieku. W tej książce znalazł się rozdział prezentujący hipotezę Medynskiego, dotyczącą bezpośredniego wpływu ukraińskich szkół brackich na pedagogiczną koncepcję Komeńskiego, w szczególności na jego modele „nowej szkoły”. Uzupełniona i poprawiona książka Medynskiego została przetłumaczona na język ukraiński i wydana w Kijowie w roku 1958, jej rozdział IV był zatytułowany *Wpływ ukraińskich i białoruskich szkół brackich na system pedagogiczny J.A.Komeńskiego* (Medynski, 1958, s. 99-108). Historia tłumaczenia tej książki (dzisiaj w swojej treści już zupełnie przestarzałej) na język ukraiński zawierała również aspekt polityczny, polegający na tym iż jej tytuł rosyjski (*Братские школы Украины и Белоруссии в XVI-XVII веках и их роль в воссоединении Украины с Россией*) zasadniczo się różnił od tytułu tłumaczenia ukraińskiego (*Братські школи України і Білорусії в XVI-XVII століттях*): w tytule ukraińskiego tłumaczenia nie było wzmianki o zjednoczeniu Ukrainy z Rosją.

Jeżeli chodzi o recepcję Komeńskiego przez autorów ukraińskich (pisarzy, pedagogów i filozofów) XVII-XIX wieku, należy pamiętać o języku używanym przez nich. Językami pisanymi były łacina, polski i staroukraiński (częściowo staro-cerkiewno-słowiański). Pisemny język ukraiński XVII-XVIII wieku, którego używano w szkołach, bardzo różnił się od ukraińskiego, którym mówili świeccy. Stąd też wpływy Komeńskiego na autorów ukraińskich należy badać w ich dziełach pisanych łaciną, w języku polskim i staro-cerkiewno-słowiańskim (są to teksty Teofana Prokopowicza, Stefana Zyzanija, Kyryła Trankwiliona-Stawroweckiego, Hryhorija Skoworody). W wieku XIX idee Komeńskiego rozprzestrzeniły się już po całej Ukrainie, która w tym czasie była podzielona między dwoma mocarstwami – austro-węgierskim i rosyjskim. W roku 1892 została szeroko uczczona 300. rocznica urodzin Komeńskiego. Z tej okazji w miastach ukraińskich odbywały się

spotkania z czołowymi ukraińskimi intelektualistami (Wiktor Hryhorowycz, Ołeksandr Barwiński, Andronik Stepowycz, Tymofij Floryński).

W wieku XX dziedzictwo Komeńskiego znalazło się w centrum zainteresowań naukowców ukraińskich, zajmujących się historią oraz teorią myśli pedagogicznej. Jednocześnie (w szczególności w środowisku emigrantów ukraińskich) pojawiają się prace dotyczące teologii Komeńskiego i jego poglądów historycznych. Pierwsze dogłębne studium na temat Komeńskiego i Ukrainy przeprowadził znany działacz polityczny emigracji ukraińskiej, historyk Panas Fedenko (1893-1981). Wyniki swoich badań, oparte głównie na lekturze korespondencji Komeńskiego, Fedenko opublikował w roku 1932 w Pradze w postaci bardzo obszernego artykułu zawierającego liczne oryginalne cytaty z listów Komeńskiego w języku łacińskim. W tym kontekście warto wspomnieć, że dla ukraińskich imigrantów międzywojennych właśnie Komeński wraz z wybitnym włoskim poetą Dantem byli symbolami uchodźców, którzy pamiętali o swojej ojczyźnie i walczyli nieustannie o jej dobro. Właśnie w takim sensie piszą o Komeńskim ukraińskie czasopisma emigranckie, na przykład czasopismo „Студентський вісник”, wychodzące w Pradze w latach 1923-1931, na łamach którego los czeskich wygnańców – Braci Czeskich w XVII wieku – był porównywany do losu emigracji ukraińskiej w czasie międzywojnia. Niewątpliwie wśród ukraińskich uczonych na emigracji najbardziej znanym badaczem życia i twórczości Komeńskiego był Dmytro Czyżewski (1894-1977). Ten uczony, prowadząc badania w starej bibliotece sierocińca Franckeschen Stiftungen w niemieckim miasteczku Halle (Saale) w 1934 roku, odkrył najsłynniejsze i najobszerniejsze dzieło Komeńskiego *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*, które do tej pory komeniolodzy uważali za zaginione. Czyżewski opublikował też liczne studia na temat życia i twórczości czeskiego pisarza i teologa, przyjaźnił się, korespondował oraz współpracował z wybitnymi niemieckimi i czeskimi komeniologami tego czasu (Jan Patočka, Josef Hendrich, Dietrich Mahnke, Klaus Schaller).

W tym samym czasie, w wieku XX ukraińscy radzieccy naukowcy, pomimo ograniczeń ideologicznych, również zajęli się szeregiem kwestii, dotyczących dziedzictwa Komeńskiego, przede wszystkim w kwestii reinterpretacji jego idei pedagogicznych. Wśród wybitnych pedagogów oraz historyków pedagogiki, którzy zajmowali się problemami aktualności Komeńskiego dla wieku XX trzeba wymienić przede wszystkim następujące nazwiska: Mykoła Dadenkow (1885-1955), Stepan Lytvynov (1898-1982),

Borys Mitiurov (1910-2007). Rzecz jasna, iż publikacje tych uczonych (monografie, artykuły, komunikaty) były „opatrzone” cytataми z dzieł Stalina bądź Lenina, ale jednocześnie zawierały one prezentacje oryginalnych myśli Komeńskiego, czasami nawet dyskusję na temat jego poglądów politycznych i teologicznych. W 1957 roku w Ukrainie obchodzono 300. rocznicę wydania *Wszystkich dzieł dydaktycznych* Komeńskiego w języku łacińskim (*Opera didactica omnia* wydane zostały w Amsterdamie w roku 1657). Z tej okazji słynny ukraiński poeta Pawło Tyczyna (1891-1967) wygłosił przemówienie na jubileuszowym spotkaniu w Kijowie, w którym podkreślał ogromną rolę Komeńskiego w sprawie religijnego oraz pokojowego porozumienia w Europie XVII wieku (Tyczyna, 1987).

W ukraińskiej recepcji Komeńskiego szczególne miejsce zajmują dwa teksty: alegoryczna powieść/opowieść *Labirynt świata i raj serca* oraz najważniejszy jego tekst pedagogiczny *Wielka dydaktyka*. *Labirynt świata i raj serca* wyróżnia się przede wszystkim swoimi walorami literackimi, zakorzenionymi w barokowej estetyce i poetyce (motyw podróży bohatera, gatunek utopii literackiej, topos miasta-państwa). Dla czasów Komeńskiego, kiedy toczyły się ostre dyskusje religijne, ważna również była ideologia ekumeniczna tego utworu. W roku 1951 wśród ukraińskich emigrantów w Kanadzie ukazało się skrócone tłumaczenie *Labiryntu świata i raję serca* na język ukraiński. Autorem tego tłumaczenia był Iwan Kmeta (1901-1997) – ukraiński ksiądz protestancki i poeta. We wstępie do swojej publikacji Kmeta zauważył: „Jak bardzo czescy wierzący cenili książkę *Światowy labirynt*, widać chociażby po tym, że często udając się na wygnanie, uciekając przed straszliwymi prześladowaniami, zabierali zwykle tylko dwie książki ze swoich bibliotek: *Biblię* i *Światowy Labirynt*” (*Лябіринт...*, 1951, s. 4).

Wspominany już Dmytro Czyżewski opublikował w latach 50. ubiegłego wieku cały szereg ważnych studiów, dotyczących intertekstualnej, a nawet interdyscyplinarnej interpretacji tekstu *Labiryntu* (Dmytro Čyževsky, „Comenius’ „Labyrinth of the World”: Its Themes and Their sources”, „Harvard Slavic Studies” I (1953), p. 83-135. Dmitrij Tschizewskij, *Das „Labyrinth der Welt und das Paradies des Herzens“ des J. A. Comenius. Einige Stilanalysen*, „Wiener Slavisches Jahrbuch”, Band V (1956), S. 59-85). W wymienionych publikacjach wybitny slawista zwrócił uwagę na główne wątki „labiryntu świata” Komeńskiego (temat wędrówek duchowych, świat jako wizja i światło jako symbol, dramat i labirynt, prześladowana prawda, „Chrystus i dusza”) oraz funkcję symboliczną środków stylistycznych

w tekście pisarza czeskiego („alegoria negatywna” w utworze, łańcuchy metaforyczne). Oczywiście istniejące interpretacje *Labiryntu świata i raj u serca* Komeńskiego nie są i nie mogą być na dzisiaj wyczerpujące; współczesne rosyjskie tłumaczenie tego tekstu z 2000 roku oraz kolejne publikacje komeniologów otwierają nowe perspektywy, na przykład, połączenie powieści Komeńskiego z ikonami rosyjskimi XVIII wieku, nazywanymi „Labirynt duchowy”. Ikony te w swojej perspektywie, podobnie jak i czeski pisarz w tekście, przedstawiają podróżnika wędrującego po labiryncie świata i obserwującego ludzi różnych klas społecznych, nauk i religii. W obu przypadkach efektem wędrówek bohatera jest „dojście do Chrystusa” i duchowe odrodzenie.

Co się tyczy *Wielkiej dydaktyki* Komeńskiego, to została ona przetłumaczona na język ukraiński dwukrotnie: 1) w 1940 roku tłumaczenia z łacińskiego oryginału dokonano pod redakcją Archipa Krasnowskiego, tłumaczenie to było uzgodnione z tłumaczeniem rosyjskim, funkcjonującym już w Rosji od roku 1877; 2) w latach 1979-1988 nauczyciel z miasta Chust (Obwód Zakarpacki) M. Czopuk przetłumaczył *Wielką dydaktykę* z języka słowackiego na współczesny język ukraiński.

Spośród dzisiejszych ukraińskich uczonych, badających dziedzictwo Komeńskiego, należy wymienić językoznawcę z Charkowa Serhija Wakułenkę, pracownika Uniwersytetu w Siedlcach slawistkę i anglistkę Oksanę Blashkiv, ukraińskich historyków edukacji, zajmujących się przede wszystkim ukraińską myślą pedagogiczną (Wiktorija Łuczkiwicz).

Bibliografia/Literature

1) Pozycje źródłowe / Primary Sources

Adolf Patera, *Jana Amosa Komenského korrespondence*. Sebral a k tisku připravil Adolf Patera. V Praze 1892.

2) Podstawowe badania ogólne, dotyczące tematu / Secondary Sources

Blekastad Milada, *Comenius. Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komenský*, Oslo – Praha 1969.

Dworzaczkowa Jolanta, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkopolsce*, Poznań 1995.

Giertych Jędrzej, *U źródeł katastrofy dziejowej Polski: Jan Amos Komeński*, Londyn 1964 (drugie wydanie – Leszno 2018).

Hižnâk Zoâ, Man'kivs'kij Valerij, *ĪstoriâKiêvo-Mogilâns'koï akademii*. Kiïv 2003. [Хижняк Зоя, Маньківський Валерій, *Історія Києво-Могилянської академії*. Київ 2003].

Korthaase Werner, *Dmitrij Tschizewskij als Wissenschaftler und Comeniusforscher* („Opuscula Slavica Sedlcensia“. Tom IV). Red. tomu Roman Mnich, Oleh Radchenko i Manfred Richter. Siedlce 2019.

Kurdybacha Łukasz, *Działalność Jan Amosa Komeńskiego w Polsce*, Warszawa 1957.

Patočka Jan, *Korespondence s komeniologj II*, Praha 2011.

Patočka Jan, *Nad komeniologickou prací Dmytra Čyževského*, „Archiv pro bádání o životě a díle J.A. Komenského“ („Acta Comeniana“), 16 (1957), č. 2, s. 208-210.

3) Tłumaczenia tekstów Komeńskiego na język ukraiński / Komensky's Works in Ukrainian

Komens'kij Ân Amos, *Velika didaktika*. Z slovac'koï movi pereklad ì rukopis zrobiv včitel' M.Ī. Čopik. Hrust 2000. [Коменський Ян Амос, *Велика дидактика*. З словацької мови переклад і рукопис зробив вчитель М.І. Чопик. Хуст 2000].

Komens'kij Ân Amos, *Vibrani pedagogični tvorj*. Tom 1: *Velika didaktika*, Kiïv 1940. [Коменський Ян Амос, *Вибрані педагогічні твори*. Том 1: *Велика дидактика*, Київ 1940] (opublikowany został tylko tom pierwszy).

Lâbirint svitu j raj sercâ. Alegoriâ. Pereklad iz pracj Âna Komens'kogo. [Лабіринт світу й рай серця. Алегорія. Переклад із праці Яна Коменського. The Cospel Press, Saskatoon 1951].

4) Monografie autorów ukraińskich dotyczące życia i twórczości Komeńskiego / Monographs by Ukrainian Authors about Komensky

Ân Amos Komenskij (1592-1670), Kiev 1892. [Ян Амос Коменський (1592-1670), Київ 1892].

Ân Amos Komens'kij ì sučasnist'. Redaktori Roman Mnich ta Verner Kortgaaze. Drogobič 2005. [Ян Амос Коменський і сучасність. Редактори Роман Мних та Вернер Кортгаазе. Дрогобич 2005].

Blašків Oksana, *Čes'ka ì slovac'ka kul'tura v žitti ta naukovij spadšini Dmitra Čižev's'kogo*, [Блашків Оксана, *Чеська і словацька культура в житті та науковій спадщині Дмитра Чижевського* („Colloquia Litteraria Sedlcensia“. Tom VI). Siedlce 2010].

Īsaêvič Âroslav, *Bratstva ta ih rol' v rozvitku ukraïns'koï kul'turi XVI-XVII stolit'*. Kiïv 1966. [Ісаєвич Ярослав, *Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVII століть*. Київ 1966].

Litvinov Stepan, *Ân Amos Komens'kij ì radâns'ka pedagogika*, Kiïv 1958. [Литвинов Степан, *Ян Амос Коменський і радянська педагогіка*, Київ 1958].

Lučkevič Viktoriâ, *Komeniana v ukraïns'kij pedagogičnij istoriografij (druga polovina XIX – persa polovina XX stolittâ)*. Disertaciâ kandidata pedagogičnih nauk. Drogobič 2009. [Лучкевич Вікторія, *Коменіана в українській педагогічній*

історіографії (друга половина XIX – перша половина XX століття). Дисертація кандидата педагогічних наук. Дрогобич 2009].

Medins'kij Êvgen, *Brats'kì školi Ukraïni ì Bilorusii v XVI-XVII stolittâh*. Pereklad z peršogo rosìjs'kogo vidannâ, pereroblenogo ì dopovnenogo avtorom. Kiïv 1958. [Мединський Євген, *Братські школи України і Білорусії в XVI-XVII століттях*. Переклад з першого російського видання, переробленого і доповненого автором. Київ 1958].

Medinskij Evgenij, *Bratskie školy Ukrainy i Belorussii v XVI-XVII vekah i ih rol' v vossoedinenii Ukrainy s Rossiej*, Moskva 1954. [Мединский Евгений, *Братские школы Украины и Белоруссии в XVI-XVII веках и их роль в воссоединении Украины с Россией*, Москва 1954].

Mîtûrov Boris, *Ân Amos Komens'kij*, Kiïv 1970. [Мітюров Борис, *Ян Амос Коменський*, Київ 1970].

Mîtûrov Boris, *Pedagogični ideï Âna Amosa Komens'kogo na Ukraïni*, Kiïv 1971. [Мітюров Борис: *Педагогічні ідеї Яна Амоса Коменського на Україні*, Київ 1971].

Pedagogična spadšina Â.A.Komens'kogo ì perspektivi rozvitku narodnoï osviti. Tezi dopovidej ì povidomlen' mižvuziv's'koï naukovo-teoretičnoï konferencii 16-18 kvitnâ 1992 roku. Častina I ì II. Pereâslav-Hmel'nic'kij 1992. [Педагогічна спадщина Я.А.Коменського і перспективи розвитку народної освіти. Тези доповідей і повідомлень міжвузівської науково-теоретичної конференції 16-18 квітня 1992 року. Частина I і II. Переяслав-Хмельницький 1992].

5) Wykaz najważniejszych pozycji w czasopismach oraz pracach zbiorowych / Studies on Selected Topics by Ukrainian Authors

'Comenius and Ukraine: Noted Czech Scholar of 17th Century Describes Cossack Ukraine', "Forum". A Ukrainian Review, Nr 24 (Scranton 1974), p.19-24.

Aletîano-Popiv's'kij Êvgen, *Ân Amos Komens'kij ì Ukraïna*, „Vizvol'nij šlâh“ 1959. [Алетіано-Попівський Євген, *Ян Амос Коменський і Україна*, „Визвольний шлях“ 1959, № VIII, с. 931-936].

Amos Komenskij, ego žitê ì dila, „Narodna škola“ 1875, číslo 4 (15 lûtogo), с. 56-58 ì číslo 5 (1 marta), с. 75-77. Kolomiâ 1875. [Амос Коменський, *его жите и дила*, „Народна школа“ 1875, число 4 (15 лютого), с. 56-58 и число 5 (1 марта), с. 75-77. Коломия 1875].

Čiževskij Dmitrij, *Proizvedeniâ Komenskogo u vostočnyh slavân v XVII-XVIII veke*, „Slavia“. Ročnik XXXIX. Praha 1970, s. 512-530. [Чижевский Дмитрий, *Произведения Коменского у восточных славян в XVII-XVIII веке*, „Slavia“. Ročnik XXXIX. Praha 1970, с. 512-530].

Dadenkov Mikola, *Komens'kij ì vizvol'na borot'ba ukraïns'kogo narodu v XVII vici (Novi danì do biografiï velikogo pedagoga)*, „Radâns'ka škola“, 1946, № 3 (traven' – červen'), с. 30-34. [Даденков Микола, *Коменський і визвольна боротьба українського народу в XVII віці (Нові дані до біографії великого педагога)*, „Радянська школа“, 1946, №3 (травень – червень), с. 30-34].

Ěrřabkova Blánka, *Vpliv Ána Amosa Komensk'kogo na ukráins'ku pedagogíku*, „Vizvol'nij šláh“ 1981, № IX, s. 1112-1117; № X, s.1227-1230. [Єржабкова Блянка, *Вплив Яна Амоса Коменського на українську педагогіку*, „Визвольний шлях“ 1981, № IX, s. 1112-1117; № X, s.1227-1230].

Fedenko Panas, *Politični pláni Á.A.Komens'kogo ta Ukraína*, „Naukovij zbìrník“. Tom ÌÌ (*Praci Ukraíns'kogo visokogo pedagogìčnogo ìstitutu tím. Mihajla Dragomanova u Prazi*). Praga 1932. [Феденко Панас, *Політичні пляни Я.А.Коменського та Україна*, „Науковий збірник“. Том II (*Праці Українського високого педагогічного інституту tím. Михайла Драгоманова у Празі*). Прага 1932, s. 388-404].

Ì.Á. (Ìsaèvič Ároslav), *Án Amos Komensk'kij ì Ukraína*, „Ukraíns'kijìstoričnij žurnál“, 1967, № 3, s. 129-131. [I.Я. (Исаевич Ярослав), *Ян Амос Коменський і Україна*, „Український історичний журнал“, 1967, № 3, s. 129-131].

Kobernyk Aleksandr, Osadchenko Inna, Tkachuk Larysa, *The Ukrainian Context of Comenius Studies: Philosophical, Pedagogical, Psychological Aspects* (tekst artykułu w wersji angielskiej oraz ukraińskiej), „Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne. Seria Pedagogika“, Tom VI, *W stronę komeniologii jako nauki*, Siedlce 2019, s. 209-241.

Konforovič Andrij, *Velikij čes'kij pedagog-gumanist*, „Radâns'ka škola“, 1970, № 11, s. 50-55. [Конфорович Андрій, *Великий чеський педагог-гуманіст*, „Радянська школа“, 1970, № 11, s. 50-55].

Mazurkevič Aleksandr, *Án Amos Komenskij i progressivnyje pedagogi Ukrainy*, „Sovetskaâ pedagogika“, 1970, № 11 (noâbr'), s.104-111. [Мазуркевич Александр, *Ян Амос Коменський и прогрессивные педагоги Украины*, „Советская педагогика“, 1970, № 11 (ноябрь), s.104-111].

Mitûrov Boris, *Pedagogìčna sistema Á.A.Komens'kogo*, „Radâns'ka škola“, 1970, № 11, s. 55-60. [Мітюров Борис, *Педагогічна система Я.А.Коменського*, „Радянська школа“, 1970, № 11, s. 55-60].

Mnich Ludmiła, Mnich Roman, *Comenius and Ukraine*, https://comenius.uws.edu.pl/images/pliki/artykuly/artykul_3.pdf (1.07.2023)

Mnich Ludmiła, *Из истории украинской комениологии Андроник Степович (1856-1935)*, „Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne. Seria Pedagogika“, Tom VI, *W stronę komeniologii jako nauki*, Siedlce 2019, s. 353-363.

Mnich Roman, *Comenius und die politische Situation in der Ukraine des 17. Jahrhunderts: Drei Dimensionen*, „Studia Comeniana et Historica“ 42 (2012), č. 87-88. Uher-ský Brod 2012, S. 50-56.

Mnich Roman, *Die Comeniusforschung in der Ukraine: Ergebnisse und Perspektiven*, in: *Comenius und der Weltfriede. Comenius and World Peace*. Edited by Werner Korthaase, Sigurd Hauff, Andreas Fritsch. Berlin 2005, S.633-643.

Mnich Roman, *Dmitrij Čiževskij o labirintah mysli Ána Amosa Komenskogo, v: Án Amos Komenskij i Dmitrij Čiževskij: dialog idej*. Kollektivnaâ monografiâ pod redakciej Svetlany Marčukovoj i Romana Mniha. Siedlce 2015, s. 143-152. [Mnich Roman, *Дмитрий Чижевский о лабиринтах мысли Яна Амоса Коменского*, в: *Ян Амос Коменський и Дмитрий Чижевский: диалог идей*. Коллективная монография под редакцией Светланы Марчуковой и Романа Мниха. Siedlce 2015, s.143-152].

Mnich Roman, *Trzy recepcje Jana Amosa Komeňskiego*, „Studia Comeniana Sedlcensia”. Tom I: *Jan Amos Komeňski a kultura epoki baroku*. Praca zbiorowa pod redakcją naukową B.Sitarskiej i R.Mnicha. Siedlce 2007, s. 133-142.

Mnich Roman, *Рецензія Яна Амоса Коменського в Україні: підсумки та перспективи дослідження*, в: *Ян Амос Коменський і сучасність*. Ред. Р.Мниха та В.Кортгаазе. Дрогобич 2005, с.25-34.

Naumenko Fedor, *Ân Amos Komenskij i ukraïnskaâ pedagogičeskaâ mysl' vtoroj poloviny XVI i pervoj poloviny XVII stoletiaâ*, „Pamiętnik Słowiański” XXI, 1971, s. 209-225. [Науменко Федор, *Ян Амос Коменський и украинская педагогическая мысль второй половины XVI и первой половины XVII столетия*, „Pamiętnik Słowiański” XXI, 1971, с. 209-225].

Š.Û. [Škrumelâk Ûrij], *Ân Amos Komens'kij*, „Students'kij vîsnik”. Rìčnik IV. Traven'. Číslo 5. Praga 1926, s. 16-18. [Ш. Ю. [Шкрумеляк Юрій], *Ян Амос Коменський*, „Студентський вісник”. Річник IV. Травень. Число 5. Прага 1926, с. 16-18].

Tičina Pavlo, *Vstupne slovo na večori, prisvâčenomu 300-rìččû vid dnâ vihodu v svit Povnogo zibrannâ tvoriv Âna Amosa Komens'kogo*, в: *Pavlo Tičina: Zibrannâ tvoriv u dvanadcâti tomah*. Tom dev`âtij: *Statti, recenzii, dopovidì, vistupi 1946-1959*. Kiïv 1987, s. 447-450. [Тичина Павло, *Вступне слово на вечорі, присвяченому 300-річчю від дня виходу в світ Повного зібрання творів Яна Амоса Коменського*, в: *Павло Тичина: Зібрання творів у дванадцяти томах*. Том дев'ятий: *Статті, рецензії, доповіді, виступи 1946-1959*. Київ 1987, с. 447-450].

Vakulenko Sergij, «*Panglottiaâ* Â.A.Komens'kogo v konteksti êvropejs'koï filososfs'koï dumki simnadcâtogo stolittâ, „Zbîrnik Harkivs'kogo istoriko-filologičnogo tovaristva”. Tom 1 (Nova seriâ). Harkiv 1993, s. 43-50. [Вакуленко Сергій, «*Панглоттія*» Я.А.Коменського в контексті європейської філософської думки сімнадцятого століття, „Збірник Харківського історико-філологічного товариства”. Том 1 (Нова серія). Харків 1993, с. 43-50].

Vakulenko Sergij, *Leksikografìčni principì Âna Amosa Komens'kogo v svitli jogo movno-filosofs'koï koncepcii*, в: *Sovremennye problemy leksikografii*. Sbornik naučnyh trudov. Har'kov 1992, s. 71-78. [Вакуленко Сергій, *Лексикографічні принципи Яна Амоса Коменського в світлі його мовно-філософської концепції*, в: *Современные проблемы лексикографии*. Сборник научных трудов. Харьков 1992, с. 71-78].